

Dossier: Het nut van Nederland

De Nederlandse kwestie

Jos de Beus

De echt belangrijke dingen gebeuren in België altijd eerder dan in Nederland. In 1993 verscheen *Het nut van België*, een bundel opstellen over de Belgische identiteit onder redactie van Geert van Istendael. En nu is er dan *Het nut van Nederland*, een bundel over de identiteit en soevereiniteit van Nederland, bezorgd door Koen Koch en Paul Scheffer. Vanuit een gezichtspunt van intellectuele schoonheid en retorische wetmatigheid is het misschien jammer dat hier voorstanders en tegenstanders van de Nederlandse identiteit als wetenschappelijke-politieke categorie meteen al bij elkaar zijn gebracht. Maar deze bundel is nu eenmaal een voortzetting van een onvoorzien fel debat in *NRC-Handelsblad* naar aanleiding van de beschouwing 'Nederland als een open deur' van Paul Scheffer. Nationalisme is onder de huidige beoefenaren van de sociale wetenschappen en geesteswetenschappen een technische term geworden voor een specifiek politiek-cultureel verschijnsel. Wie de term gebruikt neemt daarmee nog geen uitdrukkelijk moreel standpunt in. Scheffer mijdde de term aanvankelijk, met het argument dat hij te weinig ruimte laat voor de dubbelzinnigheid die op dit gebied hoogst nodig is. Toch ging het debat dat hij lanceerde volgens vele deelnemers en lezers om niets minder dan het nut van verlicht nationalisme in Nederland vandaag.

De probleemstelling van de bundel is wederom van de hand van Scheffer. Zij is intellectueel interessant, want voegt iets toe aan wat al door anderen, zoals Heldring, Hofland, Hofstede, Kossmann, Van Sas en Zahn, was waargenomen. Zij is een van de vertrekpunten in de lopende openbare discussie in Nederland. Andere mogelijke vertrekpunten zijn de beschouwingen van Couwenberg, De Swaan, Koningin Beatrix of Bolkestein. Zij is verder uitdrukkelijker gesteld in termen van, ja zelfs verschoven in de richting van, de soevereiniteit van de Nederlandse staat. Als Scheffer gelijk heeft, dan wordt het minder zinnig om analoog aan de 'sociale kwestie' te spreken van de ecologische kwestie of de kwestie van de georganiseerde misdaad binnen Nederland. De discussie zou meer moeten gaan over de 'Nederlandse kwestie'. Als we het idee van de democratische samenleving (Scheffer spreekt van de "open" samenleving) ernstig nemen, welke argumenten zijn er dan om het voortbestaan van de Nederlandse natiestaat te rechtvaardigen in de huidige fase van wereldvorming? Ofwel: welke betekenis heeft het Nederlandse burgerschap in een toekomstige wereldorde?

Scheffer begint met te constateren dat het Nederlandse nationale besef aan het omslaan is. Het was vanzelfsprekend, tevreden en ontspannen, op het postnationale af. Het is vandaag vermengd met een besef van kwetsbaarheid. De gedroomde status van Nederland als gelijkwaardige deelstaat in een Europese federatie, als multicultureel immigratieland en als dynamische verzorgingsmaatschappij is voorbij. Men weet niet meer precies wat met die status bedoeld wordt, of men twijfelt aan de haalbaarheid ervan, of men herziet de wenselijkheid ervan. Deze twijfel wordt gevoed door zowel het einde van fortuinlijke externe omstandigheden (zoals de hevige concurrentiedruk op de huidige wereldmarkt) als door een verslechtering van interne omstandigheden. Scheffer wijst hier op de moeizame werking van vele overheidsinstellingen (zoals de politie), als gevolg van wat hij "achterstallig onderhoud" noemt.

Deze toestand noopt volgens Scheffer tot een onderzoek naar wat meestal onuitgesproken blijft: de minimale moraal van de Nederlandse samenleving in verhouding tot haar typische openheid. Hoe kwam en komt de Nederlandse verbinding tussen eigenheid en openheid tot stand? Scheffers voorlopige antwoord is dat openheid iets te maken heeft met het gezamenlijke vertrouwen in een eigen wijze van samenleven die gekenmerkt wordt door consensus, tolerantie en gelijkheid.

Zijn oproep tot debat over dit soort hypothesen is uitdrukkelijk niet gericht op de vertwijfelde aanhangers van folklore en sociaal-democratie maar op ieder die de urgentie van het algemene vraagstuk van nationale identiteit en soevereiniteit in het huidige tijdperk van snel veranderende grenzen erkent en die tevens erkent dat Nederland zich niet aan dit vraagstuk onttrekt. Meer in het bijzonder verdedigt Scheffer de volgende stellingen:

1. Nationale staten in Europa blijven van vitaal belang voor de Europese Unie.
2. De politieke gemeenschap van deze staten staat niet op zichzelf maar steunt op culturele verwantschap.
3. De nationale identiteit moet als een historisch gegeven worden bestudeerd en niet als een (quasi-natuurlijk) volkskarakter.
4. Ons betrekkelijk ontspannen natiebesef is een cultureel kapitaal dat zorgvuldige omgang behoeft.

Deze stellingen hebben in de bundel instemmende en afwijzende reacties opgeroepen. Ik ga die reacties uiteraard niet samenvatten. Maar om de discussieruimte enigszins af te bakenen is het misschien wel dienstig de meest verregaande afwijzing te beschrijven. Zij wordt verwoord door Van Benthem van den Bergh, Delwaide, Van Gunsteren, Koch en Zwaan. De afwijzing gaat als volgt. Dit type oproep is in het beste geval overbodig en innerlijk tegenstrijdig (alleen impliciete identiteit schraagt soevereiniteit) en in het slechtste geval een bijdrage aan eng etnisch nationalisme. Want: (1) nationale staten verliezen onvermijdelijk hun status als politiek centrum; (2) politieke gemeenschappen steunen niet op culturele voorwaarden maar op de dagelijkse betrokkenheid van actieve burgers, zoals het voortgaande gesprek; (3) nationale identiteit is onvoldoende omschrijfbaar en kenbaar om een wetenschappelijke categorie te kunnen zijn; (4) er is geen goede reden om ons extra zorgen te maken over de veerkracht van de beste tradities van Nederland: er blijft nog genoeg cultureel kapitaal over, of de burgerij kan het zonder stellen.

Ik ben zelf partij in deze discussie omdat ik soortgelijke standpunten inneem als Scheffer. Mede hierom wil ik wat afstand scheppen met behulp van enige korte opmerkingen over het filosofisch belang van de onderhavige discussie. Ik sta achtereenvolgens stil bij het identiteitsbegrip, de karakterisering van de Nederlandse kwestie, en de gedeeltelijke onomschrijfbaarheid van Nederlanderschap.

Wat betreft het identiteitsbegrip is het opvallend hoe gemakkelijk velen de termen "nationale identiteit" (een uitkomst) en "nationale identificatie" (een proces) door elkaar gebruiken, terwijl ze tevens allerlei moeilijkheden zien als het om het gevaar van essentialisme gaat (nationale identiteit als objectieve kern). In de bundel worden talloze werkdefinities gegeven. Naast Scheffers minimale moraal zijn er definities omtrent lotsgemeenschap, gezamenlijk zelfbewustzijn, cultuur (openbare cultuur, cultureel kapitaal), politiek (ideologie, project) en gedeelde instellingen (waarden, normen, deugden). Al deze definities worden ook dynamisch uitgelegd, achtereenvolgens als de wording van een lotsgemeenschap, de historische vorming van een zelfbeeld, de ontwikkeling van hoge en lage cultuur, de politiek der nationalistische woordvoerders en deelname aan instellingen in de praktijk (zoals Kossmanns omschrijving van Nederland als voortgaand gesprek). Het is duidelijk dat een procesbenadering, zoals mijn eigen benadering van de toenadering tussen gevestigde Nederlanders en migranten ("patriëring"), onverenigbaar is met essentialisme, met wat Van Gunsteren het "naturaliseren van nationalisme" noemt, en met wat Ankersmit aanduidt als de nationale identiteit als "grens" of "onontkoombaar gegeven". Hoezeer de minimale moraal, de lotsgemeenschap enzovoort ook vast liggen op de korte termijn, op de lange termijn zijn ze uiteraard veranderlijk en veranderbaar als al het menselijke. Ik hoop vurig dat de vrees voor essentialisme kan worden weggenomen, opdat er ruimte komt voor een meer belangwekkende botsing der meningen. Moet voor de realisering van een bepaald ideaal van democratie aan culturele voorwaarden worden voldaan of is dit ideaal direct maakbaar vanuit elke begintoestand?

Als de Scylla van essentialisme is ontlopen, dan koerst men af op de Charybdis van kameleonisme: de Nederlandse identiteit kan van alles zijn. Want om een bepaald proces zinvol als nationale identificatie op te kunnen vatten, moet men eerst aantonen hoe een bepaalde variabele (zeg tolerantie) opkomt, verandert en toch herkenbaar blijft als eigen aan de Nederlandse bevolking in haar beleving. Studies als die van Linda Colley (*Britons* 1992) zijn hier het lichtend voorbeeld. Maar zolang dit proces niet is opgehelderd, verdient het aanbeveling om een minder ambitieus en verwarrend begrip te gebruiken. In plaats van de term "Nederlandse identiteit" is er dan de op Rawls geïnspireerde term "Nederlandse basiscultuur", een geheel van wensen, geloofsopvattingen en handelingen dat de Nederlandse basisstructuur constitueert (zeg maar de cultuur achter de verdeling van voor- en nadelen van samenleven in Nederland). Daarover gaat mijn tweede opmerking.

Ik omschrijf deze basiscultuur als een verbinding tussen burgerlijk burgerschap, zakelijke samenwerking, oligarchische leiding en organisatie op grond van wils-overeenstemming, vrijhandel, tolerantie en het private domein. In de lange jaren zestig is deze basiscultuur progressiever geworden. Burgerschap betekende spreiding van kennis, inkomen en macht. Samenwerking betekende uitbreiding van de

publieke sector, met name van omvattende welzijnsvoorzieningen. Leiding betekende dat het gezag zich moest verantwoorden en dat de consensus vanuit de 'basis' van de samenleving moest worden gezocht. Handel betekende dat het Nederlandse bedrijfsleven wereldwijde winstmogelijkheden exploiteerde binnen de grenzen van een rechtvaardige internationale orde. Tolerantie en privacy betekenden dat alle vormen van discriminatie actief werden bestreden, dat mensen de kans kregen om te experimenteren met hun eigen leven, en dat vrouwen, werknemers, etnische minderheden, studenten en gedetineerden bijzondere rechten hadden.

Vandaag is sprake van een groeiende erkenning van de problemen die deze cultuur opwekt en van een oprukkend geloof in conservatieve oplossingen. Het succes van Bolkesteins VVD is eerder een aardige graadmeter hiervan dan van zuiver economisch liberalisme. De nieuwe behoudzucht heeft iets te maken met herstel van evenwicht (zonder een christelijke, humane of nationale cultuur glijdt Nederland af naar een vulgair-liberale monocultuur) en met leergedrag (behoudzucht als rationele reactie op economische onzekerheid, op de toegenomen mobiliteit in de samenleving of op doorgeschoten vooruitstrevendheid). Als dit allemaal klopt, dan komt de Nederlandse kwestie voor mij neer op de volgende vraag. Hoe het beste van de progressieve basiscultuur te behouden, zonder een ontkenning van werkelijke problemen van interne en externe aard (zoals de dubbele noodzaak van Europese bestrijding van werkloosheid en Europese democratisering), maar ook zonder een terugval in een 'vaderlandscultus'?

Ten slotte nog iets over het onomschrijfbaar residu van het Nederlandschap. Evenals Scheffer geloof ik dat er publieke omschrijvingen van de publieke Nederlandse cultuur nodig en mogelijk zijn zonder een beroep op prachtige of drakerige vormen van intimiteit, kunst, festiviteit of partijpolitiek. Nederlanders zijn geen uitverkoren volk meer, en evenmin een volk dat zijn profijt van eeuwen van barbarij op zee nu moet omzetten in de loden last van een even oceanisch schuldgevoel. Maar wat betekent hedendaags Nederlandschap dan wel? Een toevallig domicilie waar men aankomt om de volgende dag weer te vertrekken (De Swaan)? Te oppervlakkig. Een ambt voor republikeinse burgers (Van Gunsteren)? Te stijf. Een vlakte met 15 miljoen nomaden (Noordervliet)? Te escapistisch. Een bereidheid tot ontsluiting van het eigen erf (Scheffer en ikzelf)? Juist maar niet informatief, want wat is dat eigen erf dan precies?

Ik kom hier nog niet uit. Vreemd eigenlijk. Ik heb wel woorden voor rechtvaardigheid, voor levenskwaliteit, voor academische mores, en voor liefde, vriendschap en ouderschap in mijn private sfeer. Maar in dit laatste geval begin ik al te stamelen en in het geval van Nederlandschap ben ik uiteindelijk vrijwel woordenloos. En ik ben de enige niet. Bij nader inzien is deze sprakeloosheid toch niet zo bizar. Woorden en verhalen leiden, als het meezit, tot een juiste verhouding tot de eigen gemeenschap en tot alle contingenties en keuzen in haar doorlopende geschiedenis. Maar ze mogen niet worden verward met die verhouding zelf. Het is, lomper gezegd, helemaal de vraag of praatjesmakers en boekenschrijvers de ware patriotten zijn. En wat belangrijker is: die juiste verhouding, de Nederlandse cultuur en jouw bijdrage daaraan in het beste licht, is ten dele een zuiver bijproduct. Je kunt haar niet bereiken door haar te willen. De Nederlandse gemoedsrust overkomt je of overkomt je niet, net zoals de nachtrust dat doet.